

بررسی جامعه‌شناسی قدرت انقلاب اسلامی ایران با انتخاب تبریز به عنوان پایتخت گردشگری جهان اسلام در سال ۲۰۱۸

سروش امیری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۱

چکیده:

شهر تبریز یکی از شهرهای بزرگ ایران و مرکز استان آذربایجان شرقی است. این شهر، بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب ایران و مناطق آذری نشین بوده و مرکز اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و نظامی این منطقه شناخته می‌شود. جمعیت تبریز در سال ۱۳۹۰ خورشیدی بالغ بر ۱،۶۹۴،۹۹۸ نفر بوده که این رقم با احتساب جمعیت ساکن در حومه شهر به حدود ۱،۶۸ میلیون نفر می‌رسد. توریسم یکی از نیازهای اساسی جوامع انسانی در عصر حاضر و یکی از محرکه‌های اصلی اقتصاد جهانی محسوب می‌شود. انعطاف‌پذیری و چشم‌انداز روشن و رشد سریع این صنعت توجهی جدی و برخوردار علمی برای بهره‌گیری از پتانسیل‌های آن را می‌طلبد. آذربایجان شرقی به جهت موقعیت جغرافیایی برتر و قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم عامل پیوند دنیای غرب به شرق بوده است و از نظر موقعیت جغرافیایی و قرار داشتن در منطقه مرزی کشور، از مزیت‌های مکانی و ارتباطی ویژه‌ای نیز بهره‌مند است؛ آن‌چنان‌که مرکز آن شهر تبریز را دروازه مشرق زمین خوانده‌اند. در ایران، تبریز به شهر اولین‌ها مشهور است؛ زیرا اولین مدرسه، اولین شهرداری، اولین چاپخانه، اولین شورای شهر و بسیاری از اولین‌ها در تبریز برپا شده است. قدمت زیاد تاریخ و تمدن در استان ما باعث شده است که آثار بدیعی از همه دوره‌های تاریخی در آن دیده شود. تبریز به همراه بسیاری از شهرهای استان مانند مراغه، مرند، شبستر، میانه و... آثار تاریخی، فرهنگی و مذهبی بی‌بدیلی در قلمرو ملی و جهان فراهم آورده است تا آن‌جا که بیش از ۱۴۰۰ اثر تاریخی استان در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است و از این نظر رتبه دوم را در کشور داراست.

واژگان اصلی: آذربایجان شرقی، تبریز، گردشگری، جهان اسلام، پایتخت.

مقدمه

امروزه، گردشگری، به منزله گسترده‌ترین صنعت خدمتی دنیا، جایگاه ویژه‌ای در عرصه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی به خود اختصاص داده است. گردشگری یکی از بخش‌های مهم اقتصادی است که توانسته است به منزله صنعتی پاک مطرح شود و ضمن افزایش درآمدهای ارزی برای اقتصاد ملی کمک شایانی به رونق اشتغال و ایجاد درآمدها نماید. این صنعت به منزله یک صنعت جلوبرنده در توسعه مجموعه‌ای از صنایع دیگر، به ویژه هتلداری، حمل و نقل داخلی و بین‌المللی، و صنایع دستی نقش مهمی داشته و دارد. گردشگری را می‌توان صنعت سفید نامید، زیرا برخلاف اغلب صنایع تولیدی، بدون آلوده‌سازی محیط زیست انسانی، زمینه‌ساز دوستی و تفاهم بین ملت‌هاست و صلح و صفا را برای مردم به ارمغان می‌آورد. در این میان، ایران از لحاظ داشتن ابنیه تاریخی، جزء نه کشور نخست دنیا و از لحاظ جاذبه‌های اکوتوریستی در میان ده کشور برتر دنیا قرار دارد.

تبریز یکی از شهرهای بزرگ ایران و مرکز استان آذربایجان شرقی است. این شهر بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب کشور و قطب اداری، سیاسی، ارتباطی، بازرگانی، صنعتی، فرهنگی، و نظامی منطقه است. بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰، جمعیت شهر تبریز ۱ میلیون و ۵۰۶ هزار و ۱۸۸ نفر برآورد شده است. موقعیت مناسب جغرافیایی شهر تبریز در مرکز آذربایجان و قرار گرفتن آن در سر راه مهم ارتباطی ایران اروپا، شرایطی را برای این شهر فراهم کرده است تا مرکز مهم اقتصادی و اداری در سطح منطقه و کشور برای یک دوره طولانی تاریخی باشد.

صنعت گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به صورت زنجیره‌ای به منظور خدمت‌رسانی به گردشگران انجام می‌گیرد. گردشگری شامل همه پدیده‌ها و روابط حاصل از تعامل گردشگران، عرضه‌کنندگان و فروشندگان محصولات جهانگردی، دولت‌ها، و جوامع میزبان در فرایند جذب و پذیرایی از گردشگران است امروزه، صنعت گردشگری در دنیا یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل مؤثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به منزله گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حائز جایگاه ویژه‌ای است مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری، که به سازمان ملل وابسته است، گردشگری بزرگ‌ترین صنعت فعال در جهان است. هنگامی که یک جامعه به مقصد گردشگری تبدیل می‌شود، کیفیت زندگی، سیستم‌های ارزشی، روابط خانوادگی، نگرش‌ها، آداب و سنن، الگوهای

رفتاری، و بسیاری از مؤلفه‌های دیگر اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی آن تحت تأثیر قرار می‌گیرد. از جمله این تأثیرات می‌توان به افزایش جمعیت، شلوغی، استفاده بیشتر از زیربناهای اقتصادی، بهبود اشتغال، نوزایی هنرها و فنون محلی و فعالیت‌های فرهنگی سنتی، تأثیر بر میزان درآمد، و یا فقر در جامعه اشاره کرد. آذربایجان ایران با توجه به فرهنگ و تاریخ باستانی خود، که ریشه در تاریخ کهنسال این مرز و بوم دارد، و نیز آثار باستانی بسیار زیادی که در جای‌جای این استان دیده می‌شود، در ردیف یکی از شهرهای مهم جهان و جهان اسلام به لحاظ جایگاه تاریخی، فرهنگی، و سایر جاذبه‌های گردشگری قرار گرفته است ولی به دلیل بی‌توجهی مسئولان امر و نیز ناکافی بودن آگاهی‌های عمومی مردم از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی خود باعث عدم پیشرفت در زمینه صنعت گردشگری شده است. بنابراین، با توجه به فضاهای گردشگری و بالخصوص مکان‌های گردشگری تاریخی و باستانی یکی از زمینه‌های شکوفایی گردشگری در تبریز فراهم خواهد شد. گردشگری تاریخی از انواع بسیار مهم گردشگری در جهان امروز به شمار می‌رود که شامل دیدار از مناطق فرهنگی، تاریخی و باستانی، و جاذبه‌های قدیمی مانند جاذبه‌های هفتگانه جهان است. جاذبه‌های تاریخی شامل مکان‌های تاریخی و فرهنگی می‌شود که از نظر میراث فرهنگی اهمیت بسیاری دارند و به همین دلیل از نظر گردشگران بسیار جذاب و دیدنی‌اند.

پیشینه پژوهش

محمدرضا رضائی آقامیرلو، آیدا عبدالله پور رنجبر، زیبا ابوالحسنی گاوگانی، مینا هادی (۱۳۹۴) در نخستین سمینار علمی تخصصی جاذبه‌ها و دافعه‌های گردشگری آذربایجان شرقی با موضوع راهبردهای توسعه گردشگری در استان آذربایجان شرقی بر اساس مدل SWOT می‌نویسند که مناسبترین راهبردها برای توسعه گردشگری استان آذربایجان شرقی استراتژی‌های تدافعی هستند و می‌بایست نسبت به کاهش نقاط ضعف و دوری از تهدیدات و تبدیل آنها به فرصت اقدام شود. استان آذربایجان شرقی به رغم برخوردار بودن از ظرفیت‌های بالای گردشگری در بخش تاریخی، فرهنگی و طبیعی با کمبود امکانات زیربنایی و رفاهی و ضعف تبلیغات مواجه است. از سویی وجود زمینه‌های اشتغال‌زایی، درآمدزایی ارزی و سرمایه‌گذاری محلی، قابلیت‌های توسعه گردشگری این استان هستند. شایان ذکر است تقویت تبلیغات و افزایش امکانات زیربنایی و رفاهی، راهکارهای مهم توسعه پایدار گردشگری است.

هادی دنیادوست، امین نوین، محسن آرمش، مرضیه خزاعی آیسک، (۱۳۹۳) با موضوع تحلیل مکانی گردشگری استان آذربایجان شرقی در اولین کنفرانس ملی جغرافیا، گردشگری، منابع طبیعی و توسعه پایدار می‌نویسند که صنعت توریسم وسیله مهمی برای تحصیل ارز و شناساندن تولیدات و محصولات داخلی به خارجیان و در نتیجه وسعت و گسترش بازارهای صادراتی است و از نظر اقتصاددانان، جهانگردان یکی از سریع‌ترین راه‌های بازگشت سرمایه است. آب و هوا به عنوان یکی از مهمترین عوامل محیطی در توسعه توریسم محسوب می‌شود. مطلوبیت آب و هوای فصلی تاثیر فراوانی روی میزان درآمدهای توریسمی دارد، بنابراین دارا بودن شرایط مطلوب اقلیمی جزءمزیّت توان‌های بالقوه برای گردشگری محسوب می‌شود و اغلب مسافران در انتخاب مکان و زمان سفر به شرایط آب و هوایی توجه ویژه می‌کنند.

نجفی (۱۳۹۰) در همایش گردشگری و توسعه پایدار، تیرماه، با موضوع ظرفیت گردشگری بازارهای سنتی ایران می‌نویسد که توسعه پایدار هسته مرکزی شهر تبریز در داخل یک چهارضلعی قرار گرفته و بازار تبریز در مرکز این چهارضلعی واقع شده است. این بازار از سمت شرق به عالی قاپو (مجموعه کاخ‌های ولیعهد نشین) و از سمت غرب به مسجد جامع محدود شده و از سمت شمال، به بخش‌هایی از شمال رودخانه مهرانرود منتهی می‌شود. بازار تبریز یکی از بازارهای بزرگ و مهم سرپوشیده در سطح ایران و قاره آسیا به شمار می‌رود. این بازار با مساحت حدود یک کیلومتر مربع، بزرگ‌ترین بازار سرپوشیده جهان است. بازار تبریز در مردادماه ۱۳۸۹ به منزله نخستین بازار جهان در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است. این بازار از بازارچه‌ها، تیمچه‌ها، سراها، و کاروانسراهای متعددی تشکیل یافته است.

صیدانی و رستمی (۱۳۹۱) در موضوع سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی فرهنگی توسعه گردشگری می‌نویسد که امروزه، صنعت گردشگری در دنیا یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل مؤثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به منزله گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حائز جایگاه ویژه‌ای است مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری، که به سازمان ملل وابسته است، گردشگری بزرگ‌ترین صنعت فعال در جهان است. هنگامی که یک جامعه به مقصد گردشگری تبدیل می‌شود، کیفیت زندگی، سیستم‌های ارزشی، روابط خانوادگی، نگرش‌ها، آداب و سنن، الگوهای رفتاری، و بسیاری از مؤلفه‌های دیگر اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی آن تحت تأثیر قرار می‌گیرد

کاظمی (۱۳۸۲) در فصلنامه مطالعات، بررسی اثرات اقتصادی و فرهنگی توسعه جهانگردی می‌نویسد که از جمله این تأثیرات می‌توان به افزایش جمعیت، شلوغی، استفاده بیشتر از زیربنای اقتصادی، بهبود اشتغال، نوزایی هنرها و فنون محلی و فعالیت های فرهنگی سنتی، تأثیر بر میزان درآمدها، و یا فقر در جامعه اشاره کرد سرزمین ایران با توجه به فرهنگ و تاریخ باستانی خود، که ریشه در تاریخ کهنسال این مرز و بوم دارد، و نیز آثار باستانی بسیار زیادی که در جای جای این کشور دیده می‌شود، در ردیف یکی از کشورهای مهم جهان به لحاظ جایگاه تاریخی، فرهنگی، و سایر جاذبه های گردشگری قرار گرفته است. مهدی‌آبادی (۱۳۸۴) در پایان‌نامه با موضوع ارزیابی طرح های توسعه توریسم سایت تاریخی طبیعی بیستون و ارائه راهکارهای آن می‌نویسد که به دلیل بی توجهی مسئولان امر و نیز ناکافی بودن آگاهی های عمومی مردم از ارزش های تاریخی و فرهنگی خود باعث عدم پیشرفت در زمینه صنعت گردشگری شده است. بنابراین، با توجه به فضاهای گردشگری و بالخصوص مکان های گردشگری تاریخی و باستانی یکی از زمینه های شکوفایی گردشگری در شهرها فراهم خواهد شد.

مبانی نظری

ماهیت میان‌رشته‌ای این پژوهش مانع از آن شد که بتوان شالوده کار را بر استناد به یک نظریه بنا نهاد و بنابراین، به نظر می‌رسد با تلفیق چند نظریه ذیل دستیابی به اهداف علمی تحقیق پژوهش عملی تر خواهد بود. جمهوری اسلامی ایران بر اساس آموزه قرآنی "إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ" (رعد: ۱۱) و آرمان قرآنی "إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ" (انبیاء: ۹۲)، پس از وقوع انقلاب اسلامی، در سیاست خارجی خود تجدید نظر کرد و درصدد برآمد با نگرشی همگرایانه، به تشکیل امت واحد اسلامی پردازد و از کسری وفاق منطقه‌ای بکاهد و تاکتیک‌های مؤثر برای نیل به این هدف معنوی را بیازماید. از سوی دیگر، پس از خاتمه جنگ سرد، شرایط برای تشکیل قطب‌های قدرتمند منطقه‌ای، یا به تعبیر باری بوزان، "شکل‌گیری منظومه قدرت" (Powers & Buzan, Region, 1996:43) برای تعدیل فشار قدرت‌های بزرگ فراهم گردید و ایران بر آن شد تا آرمان امت واحد اسلامی را نخست با صورت‌بندی "اتحادیه اسلامی در خاورمیانه" تدارک ببیند و با استناد به نظریه‌هایی

همچون میترانی و ارنست هانس مبنی بر پیچیده و فنی‌تر شدن امور و جبر کارکردی برای همکاری میان واحدهای پراکنده سیاسی، به ائتلاف‌سازی با منطقه مبادرت ورزد.

بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای غالباً ظهور یک قدرت منطقه‌ای را با خوش‌بینی نمی‌نگرند و با تصور احتمال تهدید منافع خود، با نگرانی روند قدرت‌یابی رقبا را دنبال می‌کنند. بنابراین، یکی از راه‌ها بر اساس نظریه بوزان، آن است که واحدهای سیاسی به تنهایی درصدد قدرت‌یابی منطقه‌ای برنیایند و همانند تجربه شکل‌گیری تروئیکای قدرت در اتحادیه اروپا (انگلیس، فرانسه و آلمان) با ورود در هسته رهبری خاورمیانه و ائتلاف با کشورهای هم‌تراز، به اهداف خود نایل شوند و فشار کمتری را در سیر قدرت‌یابی تحمل کنند.

از نظر ماکس شومان، چهار پیش‌شرط مهم ذیل برای قدرت منطقه‌ای شدن ضروری است:

۱. پویایی‌های داخلی برای ایفای نقش پیش‌رو و ثبات‌دهنده؛ ۲. ابراز علاقه‌مندی به ایفای نقش رهبری؛ ۳. فراهم‌سازی ظرفیت و توانایی؛ ۴. پذیرش رهبری آن قدرت در قبال امنیت منطقه از سوی همسایگان. (Schoeman, 1994:353)

دیوید بالدوین مفهوم «قدرتمندی دولت» را با ابعادی همچون عرصه بازیگری اقتصادی و امنیتی و حوزه نفوذ و وزن به معنای «انکارناپذیری قدرت منطقه‌ای در قبال دولت‌های هم‌تراز، تقبل هزینه و در اختیارگرفتن تمام ابزارها و سازوکارهای اعمال قدرت» (Baldwin, 2002:178-179) توصیف می‌کند.

اما دانیل فلیمز، که یک پایه نظری این پژوهش بر نظریه او قرار دارد، چهار معیار اساسی ذیل را برای قدرت منطقه‌ای شدن لازم می‌شمارد:

۱. تدوین طرح ادعای رهبری به‌گونه خیرخواهانه؛ ۲. برخورداری از منابع ضروری مادی و معنوی قدرت؛ سیاست خارجی چنین دولتی باید دارای مضامین اخلاقی و فرهنگی جذاب، قابل قبول و معتبر باشد؛ ۳. به‌کارگیری مناسب ابزارهای سیاست خارجی؛ مانند سرمایه‌گذاری خارجی، تجارت و اعطای کمک؛ ۴. پذیرش نقش رهبری توسط دولت‌های ثالث، (Flemes, 1994:12-18) که مستلزم رفتار مسئولانه آن دولت است؛ زیرا اگر کشورهای منطقه نپذیرند روند قدرت‌یابی با دشواری همراه می‌شود.

از سوی دیگر، بر اساس نظریه «هژمونی تعاونی» (Pedersen, 2002:677-696) برخی از دولت‌های قدرتمند منطقه‌ای با ایجاد هویت مشخص برای منطقه، نه تنها انسجام و

همگرایی منطقه را تثبیت می‌کنند، بلکه قدرت چانه‌زنی خود را در عرصه فراملی بالا می‌برند. بر این اساس، یکی از نهادهایی که می‌تواند بر سیاست‌گذاری منطقه‌ای ایران کارساز باشد تلاش برای تشکیل "اتحادیه اسلامی در خاورمیانه" است، و در چنان اتحادیه‌ای همکاری و تعمیق روابط با عراق نوین از اولویت‌های خط‌مشی‌گذاری ایران به شمار می‌آید.

این در حالی است که در دنیای پس از جنگ سرد، جهان با الگوی جهانی‌سازی شناسایی می‌شود و اراده برای ایجاد اتحادیه‌های گوناگون بیشتر شده است. و از دید نظریه‌پردازانی همچون ارنست هاس و دیوید میترانی، دولت‌ها دیگر به تنهایی نمی‌توانند با بعضی مشکلات عام مانند آلودگی‌های زیست‌محیطی، جرایم سایبری و کنترل بیماری‌ها مقابله کنند و تلاش یک‌جانبه دولت‌ها معمولاً غیرمؤثر و پرهزینه است. بدین‌روی، لازم است دولت‌ها با یکدیگر همکاری کنند. با وجود برخی مشکلات درباره چگونگی تقسیم هزینه و تقسیم مسئولیت‌ها، هدف‌های ملی را می‌توان تنها از طریق همکاری بین‌المللی به دست آورد.

از دید میترانی، نوعی جبر کارکردی (Mitrany, 1996:27) برای همکاری بین کشورها برای رفع مشکلات وجود دارد. دیوید میترانی اعتقاد دارد برای رهایی از فضای ناامن پر هرج و مرج بین‌الملل، دولت ملی باید بعضی از حوزه‌های صلاحیت خود را به نهادهای فراملی واگذار کند. وی معتقد است: که همکاری‌های فنی زمینه را برای فضای همکاری فراهم می‌سازد و زمینه‌ساز موافقت‌نامه‌های امنیتی می‌شود (کلودسه، ۱۳۸۱: ۵) و چنانچه نتایج این سنخ همکاری‌ها در اروپا نشان داده است، امکان دارد اتحاد سیاسی بین آن‌ها به وجود آید. (سیف‌زاده، ۱۳۸۴: ۳۸۷)

با توجه به آنچه بیان شد، یکی از معضلات عموم کشورهای خاورمیانه نداشتن سهم متناسب از صنعت جهانی روبه رشد "گردشگری" است و کشورهای خاورمیانه می‌توانند بر پایه نظریه میترانی برای چاره‌اندیشی در زمینه افزایش سهم گردشگر با یکدیگر همکاری کنند و از پرتو این همکاری، به مرحله عالی‌تر تشکیل "اتحادیه اسلامی خاورمیانه" نایل شوند. از جمله مشکلات خاص بین ایران و عراق نبود امنیت و رفاه و نیز توطئه‌های تروریستی برضد زایران ایرانی در حین سفرهای زیارتی به عراق است. جمهوری اسلامی ایران با همکاری‌های گسترده فنی در زمینه تأمین امنیت و رفاه زایران به گسترش و تعمیق روابط با عراق نوین، که از جایگاه ویژه‌ای در سیاست منطقه‌ای ایران برخوردار است، می‌پردازد.

در نهایت، می‌توان بنیاد نظری تحقیق را علاوه بر دو نظریه میترانی و فیلمز، با نظریه "سازهانگاران" تلفیق کرد. اینان بر این باورند که ساختارهای فکری و هنجاری به اندازه ساختارهای مادی با اهمیت‌اند. (مشیرزاده، ۱۳۸۶: ۳۳۵) آنها همچنین اعتقاد دارند: کنش‌ها و رفتارهای سیاسی فرد و جامعه بر اساس هویت و فرهنگ آن جامعه شکل می‌گیرد. (شفیعی، ۱۳۸۹: ۵۶) به این اعتبار، خط‌مشی‌گذاری و انتخاب و معرفی تبریز بعنوان پایتخت گردشگری جهان اسلام، جزئی از راهبرد منطقه‌ای ایران و در بستر همان سیاست ائتلاف‌گرایی و تلاش برای ارتقای قدرت منطقه‌ای (بحرانی، ۱۳۹۱: ۳۲) معنا و تفسیر می‌شود.

یافته‌ها

جامعه‌شناسی تاریخی آذربایجان قبل از اسلام
استان آذربایجان شرقی بخشی از سرزمین باستانی ماد است تا روزگار اسکندر و جانشینان وی آذربایجان را بخشی از ماد یا ماد کوچک می‌نامیدند. لیکن در زمان اسکندر مقدونی بر ایران در سال (۳۳۱ ق.م) سرداری به نام آتور پات یا آتروپاتن که شهریان منطقه ماد کوچک بود در این سرزمین قیام کرد و آنگاه با انعقاد عهدنامه ای از واگذاری آذربایجان به دست یونانی‌ها جلوگیری نمود و اسکندر بدین شرط که آتروپات خود را تابع امپراتوری وی بداند او را در آنجا باقی‌گذارد. پس از مرگ اسکندر که خونریزی در بین جانشینان وی در گرفت، آتروپات به حکمرانی این منطقه رسید و به پاس خدمات وی از جلوگیری اعمال نفوذ بیگانگان در این منطقه ماد کوچک را بنام سردار آتروپات خواندند و سپس به اسامی مختلف، آذر بادگان و آذربادگان معروف شد. در روزگار ساسانیان آذربایکان یکی از ایالات مهم ایران و به قول یونانی‌ها ساتراپ نشین بوده که به علت وجود آتشکده معروف آذر گشسب و آتشکده‌های دیگر، به نام آذربایجان معروف شد.

جامعه‌شناسی تاریخی آذربایجان بعد از اسلام

آذربایجان در دوره اسلامی یکی از مهمترین ایالات ایران محسوب می‌شد و از زمان زوال ساسانیان تا امروز مرکز حوادث بسیاری بوده و نقش بزرگی در جریان تاریخ داشته است. با حمله مغولان و با ورود هلاکوخان، آذربایجان مرکز شاهنشاهی مغولان از خراسان تا شام شد. پس از مغولان و خاندان ترکان قره‌قیونلوها و آق‌قیونلوها بر این منطقه تسلط یافتند و بعد شاه اسماعیل

اول تبریز را پایتخت ایران اعلام کرد. بعد ها در دوره قاجار و در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار بخشی از آذربایجان طی عهد نامه های به روسیه واگذار شد. از نام های دیگر این سرزمین ایرانویچ، آذرگشسب و آتورپادگان است. بعد از فتحعلی شاه، شهر تبریز ولیعهد نشین شد و احمد شاه و ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و بالآخره محمدعلی شاه دوران ولایت عهدی خود را در این شهر گذراندند. رضاخان در سال ۱۳۰۰ شمسی سیطره حکومت مرکزی ایران را بر این منطقه برقرار کرد. با شروع جنگ جهانی دوم در سال ۱۳۲۰ شمسی، نیروهای شوروی وارد ولایات شمالی ایران از جمله آذربایجان شدند. این نیروها در اردیبهشت ماه ۱۳۲۵ شمسی به دنبال طرح مسئله آذربایجان در سازمان ملل متحد، آذربایجان را تخلیه کردند. مردم آذربایجان در جریان ملی شدن صنعت نفت در سال ۱۳۲۹ شمسی مبارزه را علیه استعمار انگلیس آغاز کردند و سرانجام با پیروزی، انگلیس شکست خورد.

بررسی جامعه‌شناسی اقتصادی، سیاسی و فرهنگی آذربایجان

خطه آذربایجان از کهن ترین تمدن‌های ایرانی بوده و جایگاه استواری در تمدن باستانی ایران دارد. تبریز مرکز تاریخی این خطه، شهری است کهن که اولین نشانه های تاریخی آن به هشت قرن قبل از میلاد مسیح مربوط می شود جایی که در کتیبه سارگن دوم پادشاه آشوری از فتح آن یاد می شود. به روایت تاریخ، آذربایجان در زمان های بسیار دور مسکونی بوده و از فعالیت های اقتصادی، اجتماعی و صنعتی چشمگیری (به لحاظ واقع شدن بر سر راه جاده ابریشم برخوردار بوده است، به گونه‌ای که دانشمندان باستان شناس، بافت قدیمی ترین فرش بافته شده (فرش پازیرک) را به این منطقه نسبت می‌دهند. همچنین براساس مشاهدات و نوشته جهانگردان و سیاحان معتبری چون یاقوت حموی، مارکوپولو، ابن بطوطه و ... شهر تبریز دارای بازارهای متعدد بوده و مصنوعات تولیدی آن به اقصی نقاط جهان صادر می شده است. رونق بازار تبریز و اقتصاد جاری در شهر در طول قرون گذشته، شهر را به جولانگاه تجارت و عرضه و تقاضای بین المللی درآورده و از قبال آن مردمی غنی، ثروتمند و قدرتمند داشت. از نظر فرهنگی نیز علاوه بر صنعت چاپ، کتب خارجی نخستین بار در این شهر به فارسی برگردانده شده و فن ترجمه در این شهر پا گرفته است. نخستین دایره المعارف در دنیای اسلام و مسیحیت، اولین کتابخانه عمومی، نخستین سینما و تئاتر، فن عکاسی، فرش نوین، نخستین رمان، ادبیات کودکان، روزنامه نگاری ملی، شعر نو و نقد ادبی در این شهر

پاگرفته و ره آورد مردمان پیشگام این دیار بوده است. در زمینه علم و دانش نوین، فرزندان این خطه، طلایه داران پزشکی مدرن، کشاورزی مکانیزه، هوانوردی، راه و ساختمان سازی، ایجاد ضراب خانه، ایجاد نخستین کارخانه ها، نخستین شهرداری، تجارت نوین (نخستین اتاق بازرگانی)، نخستین شرکت سهامی عام و بالاخره نخستین مرکز خدمات سرمایه گذاری می باشند (دنیادوست؛ امین نوین؛ آرمش؛ خزاعی آیسک، ۱۳۹۳).

جامعه شناسی جغرافیایی استان آذربایجان شرقی

منطقه آذربایجان به علت موقعیت خاص جغرافیایی، یکی از مناطق حساس و مهم کشور است. استان آذربایجان شرقی از استان های مهم و پرجمعیت ایران است که در گوشه شمال غرب کشور واقع گردیده است. مساحت این استان ۴۵۴۹۱ کیلومتر مربع است که حدود ۲٫۸ درصد از مساحت کل کشور را شامل می شود. این استان از نظر موقعیت طبیعی در محل به هم خوردگی دو رشته کوه البرز و زاگرس، به عبارتی در زون البرز و آذربایجان و در گوشه شمال غرب فلات ایران واقع شده است. از نظر تقسیمات حوضه های آبریز کشور، حوضه های آبخیز ارس، سفیدرود - قزل اوزن و دریاچه ارومیه پهنه استان را پوشش می دهند که بیشترین مساحت استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه قرار گرفته است. در حالت کلی، استان آذربایجان شرقی یک منطقه کوهستانی محسوب می شود که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان فرا گرفته است. از مناطق کوهستانی معروف منطقه، می توان توده آتشفشانی سبلان در شرق و سهند در غرب و جنوب غربی و رشته کوه های قره داغ در شمال و رشته کوه های تخت سلیمان و اربط در جنوب و ارتفاعات بزقوش در جنوب شرق و قوشاداغ در شمال شرق استان را نام برد (رضائی آقامیرلو؛ عبدالله پور رنجبر؛ ابوالحسینی گاوگانی؛ هادی ۱۳۹۴).

جامعه شناسی مرزهای استان آذربایجان

استان آذربایجان شرقی از ناحیه شمال، با کشورهای آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان (وابسته به کشور آذربایجان) به طول ۲۳۵ کیلومتر دارای خط همجواری است که مرز مشترک این استان با کشورهای فوق را رود ارس تشکیل می دهد. در حال حاضر ارتباط استان با کشورهای همجوار در طول این مرز تنها از سه نقطه جلفا، خداآفرین و کردشت (مرز نوردوز) انجام می گیرد که در این میان جلفا از اهمیت خاصی برخوردار است. همچنین آذربایجان شرقی به دلیل داشتن اشتراکات فراوان با کشورهای همسایه یکی از

مهم‌ترین مناطق کشور در روابط خارجی محسوب می‌شود. این استان از ناحیه غربی و جنوب غربی با آذربایجان غربی همجوار می‌باشد. در جنوب خود با استان زنجان و از ناحیه شرقی نیز با استان اردبیل حدود ۴۰۰ کیلومتر مرز مشترک دارد.

جامعه‌شناسی تاریخی تبریز

پیشینه طولانی و ذخیره تمدنی عظیم ایران سبب شده است که هریک از شهرهای آن به واسطه دارا بودن ویژگی‌های متنوع طبیعی و فرهنگی و قدمت و آثار تاریخی، موضوعی جالب توجه برای تحقیق و مطالعه باشد. "آذربادگان" نام قدیم آذربایجان در آثار کهن فارسی است. این منطقه با قدمت بسیار و پشتوانه فرهنگی عظیم، در منطقه غرب فلات ایران واقع شده است. تاریخ باستانی آذربایجان، با سرگذشت قوم ماد درآمیخته است. مادها پس از ورود به فلات ایران در قسمت‌های غربی از جمله آذربایجان ساکن شدند و به تدریج با شکست حکومت‌های همسایه اقدام به تشکیل دولت نمودند. این منطقه در دوره‌های بعدی تاریخ ایران نیز همواره از شهرهای مهم و مرکزی ایران بود و از اهمیت آن کاسته نشد (میرباقری، ۱۳۸۷: ۳۳). تبریز که از گذشته مرکز ایالت آذربایجان ایران بوده است، می‌تواند، از فرصت‌های اقتصادی، گردشگری، ترانزیتی و تبلیغی این انتخاب بهره‌های شایسته‌ای ببرد. در کتاب نزهه‌القلوب بنای تبریز به سال ۱۷۵ قمری و به دست همسر هارون‌الرشید نسبت داده شده است. اهمیت خاص این شهر از زمان غزنویان و سلجوقیان آغاز شد و به پایتختی این حکومت‌ها در مقاطعی انتخاب شد. این شهر در دوره ایلخانیان و به‌خصوص غازان خان به حد اعلای رونق و شکوه رسید. همچنین اوزون حسن تبریز را پایتخت خویش قرار داد و کاخ‌های عظیم و پیشرفت اقتصادی بی‌ظنیری را در آن به وجود آورد که مورد تحسین جهانگردان اروپایی بود. از سال ۹۰۶ هجری که شاه اسماعیل صفوی بر آن دست یافت و مذهب شیعه را در ایران رسمی ساخت، تبریز به‌عنوان مرکز سیاسی و فرهنگی ایران جدید در اوج درخشید. این شهر تمدن شیعی و ایرانی را در برابر امپراتوری سنی مذهب عثمانی نمایندگی می‌کرد. در دوره قاجاریه و به‌خصوص زمان عباس میرزا تبریز مقرر رسمی ولیعهد شد. در این عهد تبریز روی به خوشی و آبادی نهاد و مسیرهای ترانزیتی آن به قفقاز، روسیه و ترکیه موجب رشد بازرگانی آن شد. تاریخ تبریز در قرن بیستم نیز هیجان‌انگیز است. این شهر در جنبش ملی مشروطه نقش مهمی ایفا کرد و در سال ۱۹۰۸ به رهبری قهرمانانی چون ستارخان و باقرخان شورشی به یادماندنی را آغاز کرد (ولادیمیر مینورسکی، ۱۳۸۷) در حوادث پیش از انقلاب اسلامی

هم تبریز نقش سرنوشت سازی داشت. در ۲۹ بهمن ۱۳۵۶ مردم و علمای این شهر به مناسبت چهلمین روز قیام مردم قم، به برگزاری مراسم سوگواری پرداختند که با ممانعت قوای دولتی و اعتراض مردم بدان به درگیری انجامید و در نهایت به شورش بزرگ و سرکوبی وسیع انجامید (مؤمنی، ۱۳۹۳: ۶۹). با این وصف، تبریز اهمیت تاریخی، سیاسی و فرهنگی بسیاری برای ایران دارد و از کانون‌های تمدنی کشورمان محسوب می‌گردد. این شهر در حال حاضر مرکز ثقل فعالیت‌های اقتصادی منطقه شمال غرب ایران است. مرکزیت مطلوب جغرافیایی و موقعیت مناسب ارتباطی و مبادلاتی در کنار تداوم سابقه شهرنشینی و صنعت گری از علل اصلی حفظ موقعیت اقتصادی برتر تبریز به شمار می‌روند (اصغری و کلانتری، ۱۳۹۱: ۶۰). همچنین به دلیل همسایگی با ترکیه و آذربایجان که دارای تاریخ و فرهنگ مشترکی با ایران هستند، تبریز قابلیت مبادله فرهنگی و سیاسی را با این دو کشور دارد.

گردشگری اقتصادی و سلامت

در طول ادوار تاریخی، تبریز آثار و ابنیه بسیاری را به‌عنوان میراث فرهنگی ایجاد نموده است. بازار تبریز که بزرگ‌ترین مجموعه تجاری سرپوشیده در ایران و جهان است، در گذشته بر سر راه جاده ابریشم قرار داشت. وجود صنایع دستی با ارزش مانند فرش تبریز که شهرت جهانی دارد، از لحاظ اقتصادی نیز درآمدزاست. در نمایشگاه بین‌المللی تبریز که بزرگ‌ترین مرکز نمایشگاهی در ایران است، نمایشگاه‌های متعددی در زمینه صنایع دستی و فرش برپا می‌شود و افراد بسیاری را از داخل و خارج کشور بدین شهر می‌کشاند (اصغری و کلانتری، ۱۳۹۱: ۶۷). بررسی وضعیت گردشگری ایران نشان می‌دهد که اصلی‌ترین وجه گردشگری تبریز، گردشگری سلامت و ورود توریست‌های خارجی به این شهر از کشورهای آذربایجان و ترکیه می‌باشد. گردشگران ورودی از این دو کشور حتی در سال‌های تحریم نیز به‌صورت پایدار بدان سفر کرده‌اند. طبق برآوردهای جهانی تا سال ۲۰۲۰ بیش از ۲۰ درصد درآمد گردشگری جهان را بخش گردشگری سلامت به خود اختصاص خواهد داد. در سال ۲۰۱۳ تبریز با جذب ۶۸۰۰۰۰ گردشگر خارجی که بخش عظیمی از آن‌ها مربوط به بخش سلامت بودند، توانست ۱۴ درصد بازار گردشگری کشور را به خود اختصاص دهد. در حالی که تعداد گردشگران کلی به استان بالغ بر ۳ میلیون نفر بود. از دیگر فرصت‌های تبلیغ توریستی شهر، انتخاب تبریز به‌عنوان شهر جهانی فرش دستباف از سوی شورای صنایع دستی

در سال ۲۰۱۶، برگزاری جشنواره‌های هنرهای اسلامی و صنایع دستی جهان اسلام در شهر، برگزاری تور جهانی دوچرخه‌سواری آذربایجان، نامزدی تبریز برای پایتختی جوانان جهان اسلام و انتخاب آن به عنوان مدیر اطلس شهرهای اسلامی است (محمدزاده، ۱۳۹۱: ۲۴).

موقعیت جغرافیایی استان آذربایجان شرقی

منطقه آذربایجان به علت موقعیت خاص جغرافیایی، یکی از مناطق حساس و مهم کشور است. استان آذربایجان شرقی از استان‌های مهم و پرجمعیت ایران است که در گوشه شمال غرب کشور واقع گردیده است. مساحت این استان ۴۵۴۹۱ کیلومتر مربع است که حدود ۲٫۸ درصد از مساحت کل کشور را شامل می‌شود. این استان از نظر موقعیت طبیعی در محل به هم خوردگی دو رشته کوه البرز و زاگرس، به عبارتی در زون البرز و آذربایجان و در گوشه شمال غرب فلات ایران واقع شده است. از نظر تقسیمات حوضه‌های آبریز کشور، حوضه‌های آب‌خیز ارس، سفیدرود - قزل‌اوزن و دریاچه ارومیه پهنه استان را پوشش می‌دهند که بیشترین مساحت استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه قرار گرفته است. در حالت کلی، استان آذربایجان شرقی یک منطقه کوهستانی محسوب می‌شود که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان فرا گرفته است. از مناطق کوهستانی معروف منطقه، می‌توان توده آتشفشانی سبلان در شرق و سهند در غرب و جنوب غربی و رشته کوه‌های قره‌داغ در شمال و رشته کوه‌های تخت سلیمان و اربط در جنوب و ارتفاعات بزقوش در جنوب شرق و قوشاداغ در شمال شرق استان را نام برد (اصغری و کلانتری، ۱۳۹۱: ۸۷).

اقلیم و آب و هوای استان و سیمای طبیعی آن

آب و هوای آذربایجان شرقی به طور کلی سرد و خشک است ولی به علت تنوع توپوگرافیکی از اقلیم‌های متفاوتی برخوردار است. این استان همواره تحت تأثیر بادهای سرد شمالی و سیبری و بادهای مرطوب دریای سیاه و مدیترانه و اقیانوس اطلس قرار گرفته است؛ به علاوه، بادهای محلی نیز تحت تأثیر شرایط طبیعی استان از سوی کوهستان‌های بلند و دریاچه‌های ارومیه و خزر به سوی دشت‌ها و جلگه‌ها می‌وزند. آذربایجان شرقی یک منطقه سردسیر و کوهستانی است و از لحاظ تقسیم‌بندی‌های اقلیمی جزو مناطق نیمه‌خشک به حساب می‌آید و میانگین بارندگی سالیانه آن ۲۵۰ الی ۳۰۰ میلی‌متر است. موقعیت کوهستانی و عرض جغرافیایی استان از عوامل برودت و سرمای اعظم این منطقه است.

کم‌ارتفاعی و اثرات ملایم‌کننده بخارهای دریای خزر در پاره‌ای از مناطق از عوامل اعتدال اقلیمی آن به شمار می‌آید. به علاوه آذربایجان تا حدودی تحت تأثیر جریان‌های مرطوب دریای مدیترانه از سمت غرب و جنوب غربی قرار دارد و توده‌های هوای سرد سیبری نیز از شمال بر آب و هوای آن اثر می‌گذارد. تبریز نیز دارای هوایی کم‌رطوبت بوده و حد متوسط بارندگی آن در سال ۲۸۵ میلی‌متر است. این جلگه در اثر ارتفاعی که از سطح دریا دارد، دارای زمستان‌های طولانی و سرد و تابستان‌های معتدل است. علاوه بر پوشش گیاهی متنوعی که در فضاها، جلگه‌ای، دره‌ای و کوهستانی استان وجود دارد، جنگل‌های متراکمی نیز نقاط مختلف استان را پوشانده است. در شمال ارسباران، دره ارس و شهر ورزقان، کوه‌های قازان‌داغی و قندراتباشی واقع شده است که پوشیده از درختان جنگلی و مراتع کوهستانی است. کوه‌های گویچه‌بئل پوشیده از درختان نیمه‌جنگلی و مراتع سرسبز و خرم است و در جنوب غربی اهر واقع شده است. این مکان کوهستانی، بیلاق ایلات قره‌خانلو و مددلو است. بیشترین گونه‌های درختی که در جنوب غربی اهر مشاهده می‌شود، بلوز و ممرز است. جنگل‌های شهرستان‌های مراغه و هشترود نیز از نظر درجه اهمیت در مرتبه بعدی قرار دارند. این جنگل‌ها که از وسعت کمتری نسبت به جنگل‌های ارسباران برخوردار است عمدتاً از درختچه‌گزر تشکیل شده است. از نظر تقسیمات حوضه‌های آبریز کشور، حوضه‌های آبخیز ارس، سفیدرود، قزل‌اوزن و دریاچه ارومیه پهنه استان را پوشش می‌دهند که بیشترین مساحت استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه قرار گرفته است. در حالت کلی، آذربایجان شرقی یک منطقه کوهستانی محسوب می‌شود که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان، ۲۸،۲ درصد را تپه ماهورها و ۳۱،۸ درصد را زمین‌های هموار (دشت‌ها و جلگه‌های میان‌کوهی) فرا گرفته است. رودخانه ارس از محدوده سه استان آذربایجان غربی، آذربایجان شرقی و اردبیل می‌گذرد که برای هر سه استان شاه‌رگ حیاتی محسوب می‌شود. دریاچه ارومیه و حوضه آبریز آن که بیشترین سطح استان را تحت پوشش قرار می‌دهد از منابع طبیعی مشترک با استان آذربایجان غربی محسوب می‌شود. حوضه آبریز سفیدرود قزل‌اوزن که پهنه جنوب شرقی استان را تحت پوشش قرار داده از اشتراکات طبیعی مابین استان‌های اردبیل و زنجان و آذربایجان شرقی می‌باشد.

مشکلات مهمی که همواره گردشگران با آن روبرو هستند، عدم اختصاص امکانات کافی و

متناسب با شرایط اقلیمی منطقه مورد بازدید می باشد، که با تعیین ماه ها و فصول مناسب میتوان برنامه ریزی لازم را جهت بهبود امکانات انجام داد تحقیقات تحقیق نشان داد که، هر یک از ایستگاه های مورد بررسی در آذربایجان شرقی دارای ماه ها و فصولی مناسب و نامناسب برای گردشگری می باشد. برای شهرهای تبریز و مراغه، ماه سپتامبر (شهریور)، برای شهرهای سراب و اهر، ماه ژوئیه (تیر) و برای شهرهای جلفا و میانه، می (اردیبهشت) بهترین ماه ها و در مقابل، ماه فوریه (بهمن) برای شهر تبریز و ماه ژانویه (دی) برای شهرهای اهر، جلفا، میانه، مراغه و سراب بدترین ماه برای بازدید از شهرهای استان می باشد. در مجموع ماه سپتامبر (شهریور) و ماه ژانویه (دی) به ترتیب بهترین و بدترین ماه ها برای بازدید از استان می باشد. از طرف دیگر فصل زمستان بدترین فصل بازدید ولی بهترین فصل بازدید در شهرهای جلفا و میانه، فصل بهار و برای شهرهای تبریز، اهر، سراب و مراغه، فصل تابستان می باشد. نتایج این تحقیق می توان زمینه ای برای کارهای تحقیقی بعدی، همچنین مورد استفاده برنامه ریزان استانی و کشوری قرار گیرد (مزیدی؛ مظفری؛ مصطفوی، ۱۳۹۱). بنابراین حدود ۵ ماه از سال تنش سرمای بر استان حاکم بوده و فاقد آسایش اقلیمی برای توریست ها می باشد. ماه ژوئن در هر سه روش مورد استفاده در اکثر ایستگاههای مورد مطالعه به عنوان مناسب ترین ماه از نظر آسایش اقلیمی می باشد. نقشه اقلیم توریسم تابستان نیز نشاندهنده آن است حدود ۸۹ درصد از کل مساحت استان از پتانسیل اقلیم توریسم تابستانی مناسبی برخوردار می باشد. در فصل ششم نیز، به نتایج و پیشنهادات تحقیق اشاره شده است (جلالی، ۱۳۸۹). در طی تاریخ، شهرها کانون توجه فعالیت های مرتبط با گردشگری از جمله اسکان، تفریح، و سایر تسهیلات و خدمات برای گردشگران بوده است. بنابراین، بیشتر فعالیت های مرتبط با گردشگری در شهرها از جمله کلانشهرهای بزرگ متمرکز شده است و گردشگری شهری به منزله مهم ترین و باارزش ترین بخش گردشگری مورد توجه مجامع دانشگاهی قرار گرفته است (Aksoz and Bac, 2012:8) به تازگی، گردشگری شهری به دلیل رشد سریع اقتصادی و افزایش درآمدها، به ویژه در کشورهای آسیایی و افزایش رقابت بین کشورها برای بازیابی توریسم از اهمیت ویژه ای برخوردار است. امروزه، تخمین زده می شود توریسم 6 درصد صادرات کالاها و خدمات جهان را به خود اختصاص می دهد (Scott and Cooper 2010: 1172) نواحی شهری به علت جاذبه های تاریخی و فرهنگی، اغلب مقاصد گردشگری مهمی محسوب می شوند. شهرها معمولاً جاذبه های متنوع و بزرگی همچون موزه ها،

بناهای یادبود، سالن‌های تئاتر، استادیوم‌های ورزشی، پارک‌ها، مراکز خرید، و مکان‌های تاریخی دارند که جاذب گردشگرند (پاپلی یزدی، ۱۳۸۵: ۱۸۸). شهرها هم به منزله محل توریست فرست و هم به منزله مقصد توریست پذیر محسوب می‌شوند. بیشتر شهرها و به ویژه شهرهای قدیمی و پایتخت‌ها این چنین نقشی را دارند (تقوایی، ۱۳۹۱: ۲۸). امروزه، گردشگری شهری را یکی از عوامل توسعه اقتصادی، اجتماعی، و رفاهی شهر و شهرنشینان می‌دانند (موحد و دولت‌شاه، ۱۳۹۰: ۸۷). در توریسم شهری، عوامل متعددی می‌تواند زمینه‌ساز جذب توریسم شود که وجود آداب و سنن می‌تواند یکی از این عوامل باشد (قرخلو، ۱۳۸۵: ۸ و تیموری، ۱۳۹۳). با این اوصاف، مراکز شهری، به علت تجمع نهادهای مدنی و زیرساخت‌های اجتماعی، می‌توانند محل مناسبی برای جذب و جلب گردشگران داخلی و خارجی محسوب شوند. اهمیت این نوع گردشگری، زمانی که با تاریخ و تمدن یا شرایط ویژه طبیعی آن ناحیه همراه شود، دوچندان شده و با برنامه‌ریزی‌های مناسب و بجا به آسانی توانایی تبدیل شدن به قطب بزرگ گردشگری را خواهد داشت (یغفوری، ۱۳۹۰: ۶۰). امروزه، شهرها یکی از مقاصد پریننده گردشگری جهان هستند که هر ساله پذیرای میلیون‌ها نفر گردشگرند. گردشگری شهری امروزه به صورت یک فعالیت مهم درآمده که جریان کارها، اقدام‌های اجتماعی، و تغییرات فضایی چشمگیری را شکل می‌دهد (کاز، ۱۳۸۲: ۱۰). فضاهای شهری، به ویژه محدوده بافت‌های تاریخی و قدیمی، به علت وجود جاذبه‌های نوستالژیک، معماری، فرهنگی، و بناهای ارزشمندی که نمادی از شرایط اقتصادی، اعتقادی، و اجتماعی آن دوران است، از مقاصد مهم گردشگری به شمار می‌روند (کردوانی و غفاری، ۱۳۹۰: ۲۰). صنعت گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به صورت زنجیره‌ای به منظور خدمت‌رسانی به گردشگران انجام می‌گیرد. گردشگری شامل همه پدیده‌ها و روابط حاصل از تعامل گردشگران، عرضه‌کنندگان و فروشندگان محصولات جهانگردی، دولت‌ها، و جوامع میزبان در فرایند جذب و پذیرایی از گردشگران است (Mcintosh, 1995: 9).

از بسترهای گسترش همکاری میان اعضای کنفرانس اسلامی توسعه گردشگری میان کشورهای عضو و توسعه زیرساخت‌های توریستی در کشورهای اسلامی است. در نهمین اجلاس وزرای گردشگری کشورهای اسلامی در نیجریه، تبریز برای سال ۲۰۱۸ به‌عنوان پایتخت گردشگری اسلامی انتخاب شد. یکی از اهداف سازمان کنفرانس اسلامی که در سال ۱۹۶۹ تشکیل شد، ارتقای همبستگی اسلامی و همکاری در زمینه‌های مختلف میان اعضا و افزایش تفاهم میان

دولت‌های عضو و غیرعضو است (ضیایی‌بیگدلی، ۱۳۸۷: ۲۷۰). از بسترهای افزایش این همکاری توسعه گردشگری میان کشورهای عضو و گسترش زیرساخت‌های توریستی در کشورهای اسلامی است. در این راستا گردشگری اسلامی دارای پتانسیل بسیاری برای رشد پایدار در کشورهای اسلامی می‌باشد. برای پیگیری چنین هدفی تاکنون ۹ جلسه میان وزرای گردشگری کنفرانس اسلامی برگزار شده است و کارشناسانی از این کشورها درباره مشارکت بخش‌های خصوصی و دولتی در جهت تقویت این بخش گرد هم آمده‌اند (OIC, 2015). در این اجلاس‌ها نمایندگان کشورهای اسلامی خواستار ترویج گردشگری اسلامی از طریق احداث و گسترش هتل‌ها، اقامتگاه‌ها، ترویج غذای حلال، سرگرمی و امکانات ورزشی مطابق با شریعت اسلامی بوده‌اند. آن‌ها همچنین خواستار معرفی و تبلیغ گردشگری اسلامی در مجامع بین‌المللی هستند (OIC, 2016) از جمله در اجلاسی که در تهران برگزار شده است، بیانیه‌ای در حوزه گردشگری تصویب شد؛ مبنی بر اینکه شرکت‌کنندگان به دبیرخانه سازمان کنفرانس اسلامی وکالت می‌دهند تا با مشورت کشورهای عضو، سالانه عنوان پایتخت گردشگری جهان اسلام را به‌عنوان جایزه به شهری که بیشترین تلاش را در راستای گسترش توریسم به عمل آورده است، اطلاق نماید. در همین بیانیه پیشنهاد ایران مبنی بر تأسیس جایزه بین‌المللی صنایع دستی به مثابه یکی از اقداماتی که برای رسیدن به این اهداف ضرورت دارد، مورد تأیید قرار گرفت. در این راستا در سال ۲۰۱۵ دانشگاه هنر اسلامی تبریز که تا پیش از این در سال ۲۰۱۳ اولین جشنواره بین‌المللی هنرهای اسلامی و صنایع دستی را با همکاری مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ جهان اسلام، وابسته به کنفرانس اسلامی برگزار کرده بود، در طی دومین جشنواره‌اش جایزه خلاقیت و نوآوری در هنرهای اسلامی و صنایع دستی را بنیان‌گذاری و به هنرمندان بیش از ۳۶ کشور اسلامی اهدا نمود (محمدزاده، ۱۳۹۳). بر این اساس در نهمین اجلاس وزرای گردشگری کشورهای اسلامی در نیجریه، تبریز برای سال ۲۰۱۸ به‌عنوان پایتخت گردشگری اسلامی انتخاب شد. انتخاب پایتخت گردشگری اسلامی از سال ۲۰۱۵ با انتخاب قدس از فلسطین آغاز شده بود. سپس شهرهای مدینه و قونیه از ترکیه بدین عنوان انتخاب شدند (Konya' conference, 2016). این انتخاب ابتکاری برای توسعه گردشگری بوده و نقش مهمی در توسعه پایدار کشورهای عضو و بهبود وضع معیشتی شهروندان آن ایفا می‌کند. چنانکه این عنوان می‌تواند فواید عظیم اجتماعی و اقتصادی برای شهر انتخاب‌شده در طول ایام پایتختی و سال‌های بعدی داشته باشد و فرصتی استثنایی برای

تصحیح و معرفی چهره خود در سطح بین‌المللی در راستای توسعه گردشگری بیافریند. مؤلفه‌های تأثیرگذاری که در انتخاب شهرها در گردشگری اسلامی ذکر شده عبارت‌اند از: جذابیت‌های طبیعی، میزان گردشگران واردشده به شهر، درآمد گردشگری آن، تعداد موزه‌ها، گالری‌ها و بناهای تاریخی اسلامی در شهر، نمایشگاه‌ها و جشنواره‌ها و رخدادهای برگزار شده در شهر، ظرفیت هتل‌ها و مراکز تفریحی، توسعه زیرساخت و حمل‌ونقل درون‌شهری و دسترسی بین‌المللی به اطلاعات شهری (محمدزاده، ۱۳۹۳).

شکل ۱: پویایی‌شناسی توریسم با اقتباس از جاکلین (۲۰۱۷) رویکرد سیستمی به توریسم،

سیستم دینامیک سازمانها، دوره ۵۰، شماره ۳

طبق شکل ۱ صنعت گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به صورت زنجیره‌ای به منظور خدمت‌رسانی به گردشگران انجام می‌گیرد. گردشگری شامل همه پدیده‌ها و روابط حاصل از تعامل گردشگران، عرضه‌کنندگان و فروشندگان محصولات جهانگردی، دولت‌ها، و جوامع میزبان در فرایند جذب و پذیرایی از گردشگران است امروزه، صنعت گردشگری در دنیا یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل مؤثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به منزله گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حائز جایگاه ویژه‌ای است که البته از کیفیت خدمات و محیط و جوامع محلی تأثیر می‌پذیرد مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری، که به سازمان ملل وابسته است، گردشگری بزرگ‌ترین صنعت

¹ Causal loop diagram (CLD), JAKULIN (2017) Systems Approach to Tourism: A Methodology for Defining Complex Tourism System Organizacija, Volume 50, Number 3, August 2017 DOI: 10.1515/orga-2017-0015

فعال در جهان است. هنگامی که یک جامعه به مقصد گردشگری تبدیل می‌شود، کیفیت زندگی، سیستم‌های ارزشی، روابط خانوادگی، نگرش‌ها، آداب و سنن، الگوهای رفتاری، و بسیاری از مؤلفه‌های دیگر اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی آن تحت تأثیر قرار می‌گیرد. از جمله این تأثیرات می‌توان به افزایش جمعیت، شلوغی، استفاده بیشتر از زیربنای اقتصادی، بهبود اشتغال، نوزایی هنرها و فنون محلی و فعالیت‌های فرهنگی سنتی، تأثیر بر میزان درآمد، و یا فقر در جامعه اشاره کرد. آذربایجان ایران با توجه به فرهنگ و تاریخ باستانی خود، که ریشه در تاریخ کهنسال این مرز و بوم دارد، و نیز آثار باستانی بسیار زیادی که در جای‌جای این استان دیده می‌شود، در ردیف یکی از شهرهای مهم جهان و جهان اسلام به لحاظ جایگاه تاریخی، فرهنگی، و سایر جاذبه‌های گردشگری قرار گرفته است ولی به دلیل بی‌توجهی مسئولان امر و نیز ناکافی بودن آگاهی‌های عمومی مردم از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی خود باعث عدم پیشرفت در زمینه صنعت گردشگری شده است. بنابراین، با توجه به فضاهای گردشگری و بالخصوص مکان‌های گردشگری تاریخی و باستانی یکی از زمینه‌های شکوفایی گردشگری در تبریز فراهم خواهد شد. گردشگری تاریخی از انواع بسیار مهم گردشگری در جهان امروز به شمار می‌رود که شامل دیدار از مناطق فرهنگی، تاریخی و باستانی، و جاذبه‌های قدیمی مانند جاذبه‌های هفتگانه جهان است. جاذبه‌های تاریخی شامل مکان‌های تاریخی و فرهنگی می‌شود که از نظر میراث فرهنگی اهمیت بسیاری دارند و به همین دلیل از نظر گردشگران بسیار جذاب و دیدنی اند. از این رو برای آینده صنعت گردشگری در این شهر باید به سمت توسعه پایدار توریسم حرکت نمود.

نتیجه‌گیری

جمهوری اسلامی ایران نیز راهبرد منطقه‌ای خود را بر بنیاد منطقه‌گرایی و تشکیل "اتحادیه اسلامی خاورمیانه"، اعتمادسازی و ایجاد تصویری از یک قدرت احترام برانگیز برای خود پی‌ریزی نموده و درصدد برآمده از گردشگری دینی، به عنوان راه‌کاری فرهنگی برای عملی‌سازی سیاست منطقه‌ای بهره‌مند شود. یافته‌های این تحقیق که خواستار بررسی تأثیر گردشگری بر روابط ایران و کشورهای اسلامی بوده، نشانگر آن است که توریسم کارکردهای سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ذیل را در قبال جهان اسلام و توسعه و تحکیم روابط با

آنها دارد: تبدیل مرزهای جنگ به صلح، اجتناب از بازطرح اختلاف‌های تاریخی؛ زمینه‌سازی گردشگری برای اتکای ایران به قدرت نرم در جهان اسلام؛ زمینه‌سازی برای همگرایی و عملی‌سازی آرمان جهانی "تشکیل امت واحد اسلامی" و اهتمام به بازتعریف هویت اسلامی و بهره‌مندی از کارکرد سرزمین‌زدایی سفرهای معنوی؛ تأثیر پرنفوذ معناگرایی گردشگران بر خشونت‌گریزی و برپایی صلح در منطقه؛ شرکت جمهوری اسلامی ایران در طرح جهانی بازسازی و متنوع‌سازی منابع درآمدی ایران با سرمایه‌گذاری بر صنعت گردشگری؛ و کاهش اتکا به درآمد نفت و ارتقای رده‌بندی ایران در صنعت روبه‌رشد گردشگری. به بیان دیگر، در این پروژه ارزش‌های فرهنگی نه تنها بین مردم ایران و گردشگران کشورهای اسلامی مبادله می‌شود و گردشگران در حکم سفیران صلحی هستند که با اعمال خود، بذر صلح و معنویت را می‌پراکنند و این امر در بلندمدت، به ترویج صلح و منازعه‌گریزی یاری خواهد رساند. همچنین یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که درآمدزایی این صنعت هم‌راستا با مقاصد جمهوری اسلامی ایران است. مهندسی امور فرهنگی، مستلزم همکاری‌های کشورهای اسلامی برای صدور روایت با شرایط نوین، مکانیزه کردن ترانزیت و مبادی کنترلی ورود و خروج گردشگر و تنوع بخشی به انواع راه‌های گردشگری، رزرواسیون پیش‌رفته، سریع و مطمئن و خدمات حمل و نقل و رفاهی بوده و مستلزم همکاری‌های بین ایران و جهان اسلام بر پایه نظریه دیوید میترا نی مبنی بر جبر کارکردی در همکاری است و از تجربه‌های همین مدیریت گردشگری، ایران می‌تواند در سطحی گسترده‌تر، برای ورود به هسته رهبری خاورمیانه به عنوان یکی از قطب‌های قدرت در "منظومه قدرت" مورد نظر باری بوزان بهره‌برد. به همین اعتبار، ایران که درصدد تحقق امت واحد اسلامی است، تلاش کرده است در سال‌های اخیر، از فرصت گردشگری حاصل در روابط ایران و کشورهای اسلامی نوین برای زمینه‌سازی امت واحد اسلامی، که به عنوان یکی از اصول پابرجای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران تعریف شده، بهره‌برد؛ زیرا از میان شاخص‌های نمادین و حیاتی، گردشگری تنها نمادی است که گستره جغرافیایی آن از مرزهای سیاسی کشور، تقسیمات اداری و قلمرو اقتدار قومی فراتر می‌رود و به منزله نمادی از هویت و تعاملات فرهنگی به چشم می‌آید. بنابراین، سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری روند سرزمین‌زدایی و فراملی‌گرایی را، که از پیش‌نیازهای تشکیل "اتحادیه اسلامی درخاورمیانه" است، شتاب می‌بخشد و با اهداف ایران در ارتقای قدرت

منطقه‌ای و تخفیف اثرات جهانی‌سازی هم‌جهت است. همچنین گذشته از تطبیق یافته‌های این تحقیق با نظریهٔ میترانی، در تطبیق با تلفیق نظریه‌های مطرح شده در این نوشتار، که چارچوب نظری بحث را شکل می‌بخشد و به‌ویژه با تأکید بر نظریه دانیل فلیمز، می‌توان گفت: ایران برخی از مهم‌ترین پیش‌شرط‌ها و معیارها را برای قدرت منطقه‌ای شدن را داراست؛ چنان‌که در انطباق موقعیت ایران با پیش‌شرط‌های مطرح شده از سوی فلیمز، نگاه تجدیدنظرطلبانهٔ ایران در سیاست خارجی پس از انقلاب، که مبتنی بر اهتمام ایران بر تشکیل امت واحد اسلامی و لحاظ آن در قانون اساسی است، ناظر بر دارا بودن پیش‌شرط‌های اولیه تدوین دعوی رهبری است، و در انطباق با دیگر معیار مورد نظر فلیمز، جمهوری اسلامی ایران درصدد مشروعیت‌بخشی به اعمال قدرت برآمده که برای نمونه، اهتمام ایران به سامان‌دهی به صنعت گردشگری و تقویت مواضع همزیستی مسالمت‌آمیز با کشورهای اسلامی راهی برای تأمین این معیار به شمار می‌آید. در بررسی همخوانی با آخرین معیار یا پیش‌شرط منظور فلیمز مبنی بر پذیرش نقش رهبری توسط دولت‌های ثالث نیز به نحو تفاهم‌آمیز و ابرام بر رویهٔ متقاعدسازی منطقه با خط‌مشی منطقه‌ای، می‌توان گفت: ایران می‌تواند از تجربهٔ متراکم همکاری‌ها برای سامان‌دهی به صنعت گردشگری، بنیاد روابطی عمیق و تفاهم‌آمیز با جهان اسلام را طرّاحی کند. واقعیت این است که کشورهای اسلامی، بنابه نظریهٔ میترانی، ناگزیر از همکاری با یکدیگر برای حل معضل واهمهٔ گردشگران دنیا از سفر به کشورهای خاورمیانه هستند. موج ناآرامی‌ها در تونس، مصر، لیبی، بحرین، سوریه و یمن از سال ۲۰۱۱ به این سو و تداوم فجایع تروریستی در عراق و افغانستان، رغبتی در گردشگران برای سفر به این کشورها پدید نمی‌آورد و در نتیجه، مقاصد بسیار کم اهمیت‌تر، در آسیا، مثل مالزی و تایلند جای کشورهای مستعد اسلامی خاورمیانه، در صنعت نامرئی گردشگری را به خود اختصاص داده است. برای نمونه، گردشگران ایرانی در ترکیه با شگفتی و تأسف به هزارها توریستی می‌نگرند که از دو قارهٔ اروپا و آمریکا و تا دوقدمی مرز ایران برای دیدن کلیسا - مسجد "ایاصوفیه" می‌آیند و اقتصاد بدون نفت ترکیه را به این سبب رونق می‌بخشند؛ اما برای ورود به ایران با جاذبه‌های کم‌نظیر (لی، ۱۳۷۸: ۳۵) تردید نشان می‌دهند و تبریز می‌تواند فرصتی نوین برای ایجاد روابط مسالمت‌آمیز بین کشورهای اسلامی بوجود آورد.

پیشنهادها

در پایان گفتار می‌توان پیشنهادهایی را برای بهره‌گیری از چنین فرصتی در جهت ارتقای اقتصادی و سیاسی شهر تبریز مطرح کرد:

۱- به دلیل اینکه ایران، آذربایجان و ترکیه عضو سازمان همکاری اقتصادی منطقه‌ای هستند، فرصت این انتخاب و جذب گردشگران آن‌ها به تبریز می‌تواند، مناسبات فرهنگی و اقتصادی را میان این سه کشور و جهان اسلام بهبود بخشد. ترویج گردشگری میان کشورهای اسلامی، معافیت از صدور روایدید میان آن‌ها و سرمایه‌گذاری برای جذب گردشگران بیشتر در این راستا مورد توجه است. وجود دین واحد، اشتراکات متنوع فرهنگی و تاریخی و حضور قابل توجه آثار تمدن ایرانی در این کشورها موجب تسریع در وصول به این هدف خواهد شد؛ ۲- تبریز از سمت غرب با ارزروم ترکیه و از جهت شمال با نخجوان و جمهوری آذربایجان همسایه است که به دلیل برخی ملاحظات سیاسی و همچنین عوامل جغرافیایی و طبیعی کم‌رنگ‌ترین روابط همجواری در طول این خطوط به چشم می‌خورد. یکی از دلایل عمده انزوای این منطقه نبود راه و شبکه حمل و نقل ایمن است. با اتصال راه آهن تبریز به نخجوان، ایروان، تفلیس و شهرهای ترکیه می‌توان شاهد افزایش چشمگیر مبادلات بین‌المللی و جذب گردشگر از جمهوری آذربایجان و ترکیه و به تبع آن با کشورهای اسلامی بود؛ ۳- تقویت جایگاه گردشگری داخلی و خارجی در طرح‌های توسعه تبریز به نحوی که فرهنگ آذری به گردشگران داخلی معرفی و فرهنگ ایرانی- اسلامی در میان توریست‌ها تبلیغ گردد. تبریز مهم‌ترین کانون جمعیتی شمال غرب و غرب کشور محسوب می‌گردد. وسعت و جمعیت این شهر از باکو پایتخت جمهوری آذربایجان بیشتر است و قابلیت بسیاری برای رقابت فرهنگی و رشد اجتماعی در قیاس با آنکارا و استانبول ترکیه دارد. از مفاهیم کلیدی که باید در این رابطه مورد توجه قرار گیرد، قدرت نرم است. قدرت نرم در برابر قدرت سخت قرار دارد و بر جذابیت‌های فرهنگی، تبلیغ ارزش‌های ملی، آداب و رسوم اجتماعی و ایدئولوژی تأکید می‌کند. یکی از اقداماتی که می‌تواند قدرت نرم ایران را در میان توریست‌ها افزایش بخشد، تقویت برنامه‌های شبکه استانی سهند و تهیه برنامه‌های بیشتر برون‌مرزی در شبکه آذری سحر است. این امر ضمن توسعه گردشگری، ظرفیت تبلیغ ملی-مذهبی را در میان مردمان آن‌سوی رود ارس و در کشور ترکیه دارد و بسیاری از اهداف دیپلماسی خارجی

و منطقه‌ای ایران را پوشش می‌دهد؛ ۴- استفاده از ظرفیت تاریخی-فرهنگی آذربایجان در گسترش فرهنگ همزیستی مسالمت‌آمیز در میان گردشگران و مهاجران؛ ۵- ایران در عرصه رسانه‌ای با پخش سیمای آذری شبکه جهانی سحر، رادیو برون مرزی تبریز و راه‌اندازی سایت‌های اینترنتی سعی در شناساندن هویت ملی-اسلامی ایرانیان و مردم تبریز در بین مخاطبان و گردشگران خارجی نماید.

ارمغان، سیروس (۱۳۸۶). توریسم و نقش آن در جغرافیا، اسلام شهر: انتشارات دانشگاه آزاداسلامی اسلام شهر.

پاپلی یزدی، محمدحسین؛ سقایی، مهدی (۱۳۸۵). گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران: سمت.

ترکمن نیا، نعیمه و همکاران (۱۳۹۰). «ارزیابی گردشگری روستای کنگ با استفاده از مدل

SWOT»، فصلنامه گردشگری و چشم انداز آینده، سال ۲، شماره ۱.

تقوایی، مسعود؛ مبارکی، امید (۱۳۸۸). «بررسی و تحلیل فضاهای توریستی شهر تبریز به منظور

برنامه ریزی توریسم در آن»، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی، سال ۱۵، شماره ۳۳.

جباری، ولی (۱۳۸۹). شیعیان جمهوری آذربایجان، با راهنمایی محمود تقی زاده داوری، قم،

انتشارات شیعه شناسی.

حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵). از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی

آن، تهران: دانشگاه تهران.

حیدری چپانه، رحیم (۱۳۸۹). مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری، انتشارات سمت.

رضایی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۱). «برنامه ریزی راهبردی مدیریت بحران در بافت

تاریخی شهر یزد با استفاده از مدل SWOT»، فصلنامه مدیریت بحران، شماره ۱.

زنگی آبادی، علی و همکاران (۱۳۹۱). «برنامه ریزی راهبردی، برای ساماندهی بازارهای

سنتی ایران، مطالعه موردی؛ بازار سنتی»، فصلنامه مطالعات شهرهای ایرانی اسلامی،

شماره ۷.

صیدانی، اسکندر؛ رستمی، شهین (۱۳۹۱). «سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی فرهنگی توسعه

گردشگری (نمونه موردی شهر کرمانشاه)»، فصلنامه برنامه ریزی فضایی، سال ۲، شماره ۳.

ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۷). حقوق بین‌الملل عمومی، تهران، انتشارات گنج دانش،

چاپ سی و چهارم.

فقیهی، ابوالحسن و دیگران (۱۳۸۲). زمینه‌های فرهنگی توسعه گردشگری، مجموعه مقالات

سمینار بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه گردشگری در جمهوری اسلامی ایران،

تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۴). نوسازی و بهسازی شهری، تهران: سمت.

- قرخلو، مهدی (۱۳۸۵). جغرافیای جهانگردی و برنامه ریزی اوقات فراغت، تهران: جهاد دانشگاهی.
- کازس، ژرژ؛ فرانسوا، پوتیه (۱۳۸۲) جهانگردی شهری، ترجمه صلاح الدین محلاتی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- کاظمی، مهدی (۱۳۸۲). «بررسی اثرات اقتصادی و فرهنگی توسعه جهانگردی از دیدگاه ساکنان»، فصلنامه مطالعات جهانگردی، شماره ۳.
- کردوانی، پرویز؛ غفاری، ونوس (۱۳۹۰). «توریسم و رویکرد نوسازی در بافت های تاریخی شهری، نمونه موردی؛ اصفهان»، جغرافیای سرزمین، سال ۸، شماره ۳۰.
- کردی، محمد (۱۳۸۱). رساله کارشناسی ارشد، برنامه ریزی توریسم شهری با تأکید بر توسعه پایدار، نمونه موردی شهر تبریز.
- لومسدن، لس (۱۳۸۱). بازاریابی گردشگری، ترجمه ابراهیم گوهریان، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- مزیدی، احمد؛ مظفری، غلامعلی؛ مصطفوی، مجید (۱۳۹۱). «بررسی اقلیم گردشگری استان آذربایجان شرقی»، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین.
- مهدی آبادی، شکوفه (۱۳۸۴). ارزیابی طرح های توسعه توریسم سایت تاریخی طبیعی بیستون و ارائه راهکارهای آن، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، استاد راهنما: بیژن رحمانی، دانشگاه آزاد واحد ملایر.
- مؤمنی، مصطفی (۱۳۹۳). تبریز؛ جغرافیا، تاریخ، تهران: نشر کتاب مرجع، چاپ دوم.
- اصغری، مریم و کلانتری، محسن (۱۳۹۱). گردشگری تبریز «فرصت‌ها، چالش‌ها و راهبردهای توسعه»، زنجان: نشر آذرکلک.
- میرباقری، محمدرضا (۱۳۸۸). آذربایجان شرقی - زندگی فرهنگی، آذربایجان شرقی - تاریخ، تهران. نجفی، نجمه (۱۳۹۰). همایش گردشگری و توسعه پایدار، تیرماه، ظرفیت گردشگری بازارهای سنتی ایران و توسعه پایدار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان
- ولادیمیر مینورسکی (۱۳۸۹). تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ و به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: انتشارات آیدین، چاپ اول.

- یغفوری، حسین؛ آقائی، واحد (۱۳۹۰). «تحلیلی بر جاذبه‌های گردشگری شهری و نقش آن در تحول اقتصادی مورد نمونه»، اولین کنفرانس اقتصاد شهری ایران، آذرماه، دانشگاه فردوسی مشهد، اردبیل اقتصاد شهری ایران، آذرماه، دانشگاه فردوسی مشهد.
- Aksoz, Ozan Emre and BAC, Dorin Paul (2012). The Importance of Urban Tourism for Hotel marketing Policies: the case of EskiShehir, *Geo Journal of Tourism and Geo sites*, year V No.1, Vol.9.
- Baldwin, David (2002) "Power and International Relations", *Handbook of International Relations*, London. Sage.
- Barzegar, kayhan (2005) "Roots of the new Terrorism in the Middle east", *National Interest*, Vol.1, availabl at: www.usip.org.
- Buzan, Barry (1996) *Regions and Powers the structure*, London, Cambridge university press.
- Flemes, Daniel, *Conceptualizing Regional Power in International relation*, available, at: <http://www.ideas.repec.org>.
- Hass, Ernest (1964). *Beyond the Nation*, States Stanford, Stanford University press.
- Hass, Ernest (1988). *Economic and Pattern of Political integration projection about unity in Latin*.
- Holiday, Fred (1999). "Revolution and World Politics: the Rise and fall of the sixth great power", Macmilan press.
- International Tourism in the OIC Countries: Prospects and Challenges 2015* Organization of the Islamic Conference, 28 December 2015, <http://www.sesric.org/publications-detail.php?id=358>.
- Islamic Tourism Capital for 2016 Konya' conference was held in Konya*, Organization of the Islamic Conference, 4 March 2016, and <http://www.sesric.org/event-detail.php?id=1419>.
- Mcintosh, Robert. W, Goelder, Charles Rand Ritchie, R., Brent (1995). *Tourism, Principles, Practices, philosophies; USA*, John Wiley & Sons, Inc.
- Mitrany, David, "A Working Peace System", Chicago, Quadrangle, 1966.
- Nasr, Vali (2004). *Regional Implication of Shia revival in Iraq*, *The Washington quarterly*, vol.27, n.39, summer.
- Pedersen, Thomas (2001). "Cooperative Hegemony: power, Ideas, and Institutions in Regional Integration", *Islamic Studies*.
- Scott Noel and Cooper Chris (2010). *Innovation for sustainable urban tourism: Some thoughts on best practice*, *Revista De Administracao Publica (RAP)*, Rio De Janeiro 44 (5): pp 1171-190.
- Tabriz Named Capital of Islamic Tourism*, *Financial Tribune*, Saturday, December 26, 2015, <https://financialtribune.com/articles/travel/32815/tabriz-named-capital-of-islamic-tourism>.
- www.irandeserts.com